

НАЦИСТСЬКИЙ ОКУПАЦІЙНИЙ РЕЖИМ

УДК 94 (477) «1941/1944»

© Олексій ГОНЧАРЕНКО

«ЮДЕО-БІЛЬШОВИЗМ» ЯК МОДЕЛЬ ІДЕОЛОГІЧНОЇ ОБРОБКИ МІСЦЕВОГО НАСЕЛЕННЯ РАЙХКОМІСАРІАТУ «УКРАЇНА» (1941 – 1944 рр.)

Здійснено аналіз пропаганди «юдео-більшовизму» як основи ідеологічної концепції гітлерівської окупаційної пропаганди, яка скеровувалася на місцеве населення райхкомісаріату «Україна». У результаті проведеного дослідження встановлено, що публікації окупаційної преси РКУ мали чітку антирадянську та антисемітську спрямованість, а також кілька типів пропагандистських матеріалів. Частина з них використовувалась із суто тактичних міркувань, зосереджуючись на розпалюванні міжнаціональної ворожнечі та організацію участі місцевого населення у виявленні євреїв, які переховувалися від каральних структур окупаційної влади. Інша частина статей антисемітського спрямування мала більш віддалене, стратегічне завдання, що полягало в дискредитації радянського керівництва як бездумного та злочинного виконавця волі «світового єврейства». За допомогою антисемітської ідеології нацистська окупаційна влада намагалася залучити частину українського населення до співпраці або принаймні нейтралізувати його. Спираючись на морально-психологічні й світоглядні стереотипи маргіналізованої частини українського суспільства, нацистська пропаганда експлуатувала найгірші риси й почуття, скеровуючи їх на підтримку жакливого терору. Окупанти зуміли використати для поширення своїх людиноненависницьких ідей україномовну пресу – фактично єдине джерело друкованої інформації для мешканців окупованих територій.

Ключові слова: *антисемітизм, євреї, окупація, райхкомісаріат «Україна», преса, Голокост.*

Будь-який політичний режим, а особливо встановлений у результаті військових дій, прагне виправдати та обґрунтувати свої вчинки, застосовуючи при цьому певну ідеологію. Проблема ідеологічної обробки населення окупованих територій СРСР стала предметом вивчення партійно-радянських фахівців-теоретиків та практиків-пропагандистів у рамках як загальних, так і спеціальних наукових досліджень радянського періоду. Певна увага при цьому приділялась аналізу методики організації нацистської агітації. Радянські історики розглядали проблему організації нацистського й радянського пропагандистського апарату впливу на населення.

Марксистсько-ленінська методологія, установки партійних і державних лідерів СРСР, цензура, що застосовувалася під час проведення відповідних досліджень, виводили за межі вивчення матеріали окупаційної преси, які стосувалися негативних сторін радянської дійсності 20 – 30 рр. ХХ ст. Тому ці праці були детерміновані завданнями ідеологічного характеру. У них відсутня дискусія з приводу ідей «юдео-більшовизму».

На сучасному етапі, у рамках наукових досліджень історії Другої світової війни та Голокосту в Україні, здійснюється переосмислення ідеологічних зусиль усіх воюючих сторін. Ці напрацювання виступають концептуальною основою вивчення ідеологічних моделей впливу на населення окупованих нацистами територій. Зазначена проблема є предметом досліджень досить широкого кола авторів, які проводяться у зв'язку з вивченням політики Голокосту. Здебільшого вона розглядається в контексті агітаційно-пропагандистських заходів окупаційної адміністрації РКУ, які спрямовувалися на місцеве населення. Це праці Ф. Левітаса, Т. Заболотної, А. Подольського, О. Салати, О. Яшан, Л. Марченко, М. Михайлюк, І. Грідіної, Д. Шалигіної, В. Орлянського, А. Кохана, Т. Лимар, М. Тяглого, Г. Абакунової, М. Гона, В. Писцьо, Р. Радчика, О. Тrepкачової, Р. Михальчука, Н. Сугацької, Ф. Рябчикової, Д. Титаренка, В. Гедза, І. Щупака, Ю. Смілянської, А. Погорєлова, М. Куницького, С. Литвина, В. Нахмановича, Б. Чернякова, Ф. Винокурової, К. Долгорученко, у яких було проведено історіографічний аналіз деяких із цих досліджень[1]. Проте у своєму комплексному розумінні проблема все ще потребує додаткових дослідницьких зусиль.

Готуючи війну проти СРСР і європейських країн, А. Гітлер і його оточення розробляли стратегію «остаточного розв'язання єврейського питання». Мета нацистської партії полягала в тому, щоб перекроїти расову карту Європи, знищивши цілі народи, визнані неповноцінними чи расово відсталими, і забезпечити перемогу німецької нації, яка порівняно з іншими вважалася вищою в расовому відношенні. Для цього застосовувалося тотальне фізичне знищення «унтерменшів». Меншовартість інших народів визначала нацистську ідеологічну доктрину. Вирішити це завдання без налагодження співпраці з місцевим населенням окупованих територій, навіть у технічному плані, було неможливо. За допомогою політики Голокосту та його складової – расистського антисемітизму нацисти прагнули консолідувати населення захоплених територій СРСР, довести йому, що в них є спільний ворог – більшовицький режим та його соціально-політична опора – євреї. Слушні зауваження з цього приводу висловлює І. Арад, який вважає, що для нацистів «юдео-комунізм» являвся не тільки ідеологічним, пропагандистським методом, а й був одним із постулатів їхньої віри. Нацистські теоретики і практики навіть не помічали суперечності в такому способі розв'язання «єврейського питання»: поряд і одночасно з євреями знищувалися мільйони представників інших етносів, на співпрацю з якими сподівалися творці нової расової карти Європи.

«Пропаганда допомогла нам прийти до влади. Пропаганда допомагає нам утримати владу. Пропаганда допоможе нам завоювати весь світ!» – такі гасла відображали ставлення нацистського керівництва до ідеологічної роботи. Роль

пропаганди, як цілеспрямованого поширення й нав'язування системи поглядів та ідей, направлених на досягнення політичної мети нацизму, була схарактеризована досить точно. Нацистське керівництво вже мало значний досвід ідеологічної обробки населення, зокрема в самій Німеччині та країнах, окупованих Вермахтом. Проте використати цю модель для ідеологічного впливу на населення окупованої території УРСР було неможливо. Пошук модифікованого варіанта нацистської ідеології, пристосованої для використання на окупованій території УРСР, призвів до появи теорії «юдео-більшовизму». Завдяки цій теорії в практиці ідеологічної обробки населення нацистське керівництво отримувало можливість ототожнити євреїв з ВКП (б) та НКВС, звинуватити їх у переслідуванні українського населення, а також назвати себе «визволителями» від смертельно небезпечного для України та Європи «юдео-більшовизму».

На євреїв перекладалися звинувачення у злочинах сталінського режиму, вчинених ним проти народів СРСР. У зверненнях окупантів до населення України вказувалось: «Вас пригночували московіти і поляки, мучили та експлуатували більшовики-жиди. [...] Ми хочемо допомогти Вам звільнитись від гніту жидів і більшовиків» [2, 22, 23]. Таким чином, із перших днів окупації УРСР нацисти розпочали активну ідеологічну обробку місцевого населення, у якій центральне місце належало расистському антисемітизму, переконуючи, що репресивні заходи стосуються виключно євреїв.

Розглядаючи проблему ідеологічної обробки населення окупованої території України, необхідно зважати на морально-психологічну обстановку, яка мала місце в перші тижні й місяці «нового порядку». На неї впливали військові поразки, відступ Червоної армії та перші репресії окупаційної влади. Є підстави говорити про існування політичних, соціальних і морально-психологічних передумов для сприйняття частиною населення України масового терору нацистів не як чогось надзвичайного, апокаліптичного і відразливого, а як звичайного вияву війни. Це не означає, що певний відсоток населення (окрім тих, хто в принципі не сприймав антисемітських заходів) цілковито схвалював дії карателів – йдеться про звиклість до них, байдужість, індиферентність, інертність, пасивність як моделі реакції на терор. Таку ментальну матрицю поведінки радянських громадян, на яку накладалися події воєнної доби, сформували масові політичні репресії кінця 20 – 30 рр. ХХ ст., пошук неіснуючих «ворогів народу», голодомор 1932 – 1933 рр., знецінення людського життя, психологія колективної відповідальності, позбавлення елементарних прав громадян та певних соціальних груп були повсякденним явищем, характерним для тоталітарного режиму в СРСР. «Гітлерівська егалітарно-расистська тотальність, як і сталінський симбіоз витоптування відмінностей і світодержавного ізоляціонізму, спільно будували антилюдство, здатне заповнити собою простір, успадкований від близької до вичерпування історії», – писав М. Гефтер [3, 18]. Методи нацистської пропаганди були подібними до комуністичного режиму. Відмінність полягала в технічних можливостях двох режимів, а не у способах і методах впливу на населення.

З перших днів окупації нацисти вжили заходів для налагодження діяльності друкарень. Без стінгазет та сільськогосподарських періодичних видань станом

на 1943 р. на 30 жителів припадало по одному примірнику газети [4, 17]. Більше 400 періодичних видань на мовах народів СРСР щодня пояснювали населенню окупованих територій, що саме євреї, які «захопили владу в СРСР», є їхнім справжнім ворогом, а німецька армія принесла українському народу волю [5]. При цьому вказувалось: «Населення не повинно забувати, що німецька кров принесла Україні звільнення» [6, 82]. Інструкція райхскомісара «Україна» Е. Коха про введення цензури для ненімецьких газет та журналів однозначно ставила завдання перед періодичними виданнями: «Преса повинна викривати всі елементи, які намагаються саботажем і нашіптуванням загальмувати творчу працю, оголошувати їх ворогами українського народу і наступати на ворожу пропаганду» [7, 7]. За нацистськими ідеологічними евфемізмами прозоро проглядаються категорії населення, що становили підвищену небезпеку для Райху, – комуністичні елементи та євреї.

Важливе місце в нацистській пропаганді займала популяризація практичних заходів окупаційної адміністрації, що спрямовувалися начебто на покращення життєвого рівня українського населення. Однак окупаційна реальність була іншою. Загарбники залишили чинними дію радянських законів, які стосувалися стягнення податків. Замість особливо ненависних селянству колгоспів виникли громадські господарства. Селяни фактично виконували примусову трудову повинність. В окремих випадках за відмову виконувати роботи у громадських господарствах до селян застосовувалася смертна кара. Розуміючи невирішеність аграрного питання, окупанти поклали великі надії на те, що, «отримавши землю» на основі Декларації від 3 червня 1943 р., сільське населення виступить остаточно проти більшовизму й понад усе на світі буде боятися повернення радянської влади. Одночасно пропаганда твердила про створення нового земельного порядку для селян після скасування колгоспного ладу. Проте в Україні виникали чутки про те, що Сталін обіцяв розпустити колгоспи, а німці намагаються їх зберегти. Отже, з перших днів окупації виникло протиріччя між офіційно проголошеними цілями війни й демагогічною та репресивною практикою режиму.

Нацисти використовували різноманітні технічні засоби пропаганди, зокрема радіостанції, пересувний пропагандистський центр, спецбатальйон У-3. На сценах театрів ішли спектаклі, де головними дійовими особами виступали євреї-чекісти, які знищували українців. На екранах відкритих кінотеатрів демонструвався антисемітський фільм «Жид Зюс», спеціально доставлений із Берліна [8, 75]. Масовими тиражами видавалися брошури: «Влада Сталіна», «В застінках ДПУ», «Чому я ворог радянської влади» [9, 32]. Окупанти планували видати книгу «Жидо-більшовицьке панування на Україні». На виконання цього завдання відділи пропаганди міських управ збирали матеріали про злочини сталінського режиму. Матеріали надходили з усієї України й зосереджувались у Київській міській управі [10, 12]. Так, старости Макарівського району генеральної округи «Київ» отримали наказ голови райуправи про виявлення та підготовку повідомлень про випадки «жорстокості більшовицької системи над людьми, головним чином про вбивства, проведені більшовиками при відступі з України..., а також фактів конфіскації власності» [11, 377, 380].

Ворожими нацистській ідеології та німецькій расі були оголошені всі твори науки і мистецтва, створені євреями. Складовою частиною геноциду було спалення синагог, Тор, талмудів та інших священних єврейських книг і знищення культового майна. Твори єврейських письменників підлягали вилученню з місцевих бібліотек та знищувались. Оголошення про ці дії окупантів та їхніх посібників містились у пресі.

Слід погодитись з Н. Банчик, яка вважає, що підготовка і практична спроба «остаточного розв'язання єврейського питання» є, по суті, єдиним у своєму роді збігом обставин всесвітньо-історичного процесу, взаємодією ряду соціальних тенденцій (соціопсихологічних, економічних, політичних, історико-культурних і т. п.). Частина цих тенденцій простежується впродовж усього ходу історії, наприклад: міжетнічні конфлікти загалом і антисемітизм зокрема, боротьба народів і держав за політичне й ідеологічне панування. Інші тенденції інтенсивно розвивались саме в ХХ ст. До них слід зарахувати соціально-економічну і політичну кризи, що вразили світ на початку ХХ ст. і призвели до Першої світової війни, хвилі революцій, появи тоталітаризму, нацизму та інших теорій, що виправдовували знищення будь-якої кількості людських життів для досягнення цілей, що видавалися на перший погляд прогресивними [12, 18]. На врахуванні цих обставин базувалась і нацистська ідеологія, що використовувала як певні загальноісторичні тенденції, так і переломні моменти історії ХХ ст. При створенні теорії «юдео-більшовизму» враховувався попередній історичний розвиток народу, на який спрямовувалась окупаційна пропаганда.

Для ідеологічного обґрунтування Голокосту були використані протиріччя між іудаїзмом і християнством. Зазначимо, що розглядати антисемітські прояви в релігійному житті та поглядах ієрархів через призму міжконфесійного протистояння у православ'ї є хибним з погляду методології. Пов'язувати висловлювання колаборантів, які брали участь у знищенні євреїв: «У священному писанні написано, що євреїв потрібно знищувати», з особливостями іудео-християнського діалогу неправильно [13, 163]. Церковні протиріччя не мають нічого спільного з расистським антисемітизмом. Разом із тим для нацистських пропагандистів використання можливостей церкви мало велике практичне значення, адже давня суперечка між іудаїзмом і християнством призвела до результату, коли міжконфесійний діалог, що вівся між двома світовими релігіями, формував певні стереотипи, за якими обидві сторони розглядали одна одну в певному колективному образі, позбавленому особистих характеристик. Юдофобія таким чином перетворювалася не тільки в релігійний, а й у загальнокультурний феномен. Тому для підтримання та постійної активізації етнічних стереотипів, заснованих на релігійному протистоянні, пропагандистські відомства Третього райху друкували спеціальні примірники книг «Єврейські ритуальні вбивства».

Дозволяючи відкриття храмів, нацисти прагнули, з одного боку, показати себе «визволителями» і захисниками релігії, а з другого – використати церкву для задоволення власних інтересів на окупованій території. Додаткових аргументів на користь таких методів пропаганди надавали факти переслідування церкви, що проводились радянською владою. І в цьому випадку експлуатувався стереотип

«євреїв – гонителів християнства». При цьому нацисти намагались не допустити об'єднання православних церков, використовуючи протиріччя та амбіції їхніх лідерів, а також здійснюючи суворий контроль за їхньою діяльністю і настроями.

Церковні організації окупованої України перебували у складному становищі. Окупаційна влада намагалася використати антиєврейські позиції деяких ієрархів УАПЦ. Радянська влада у цей же період навішувала ярлики та звинувачувала діяльність відновленої в Україні церковної структури, закритої ще до війни. В одній із довідок про положення на окупованих територіях зазначалося: «Користуючись підтримкою і допомогою німецької окупаційної влади, місцеве духовенство української православної церкви активізувало свою церковну діяльність» [14, 18]. Небезпека потенціалу УАПЦ для радянської влади полягала в тому, що частина населення була зневірена поразками Червоної армії, а тому відповідний духовний вакуум мав бути заповнений іншою ідеологією. У критичних ситуаціях суспільного життя населення прагне повернутись до усталеної, традиційної системи цінностей, яка до того ж була нещадно витіснена радянською владою. Тому в умовах окупації церква поступово збільшувала свій вплив, маючи досить численну паству. Частина населення висловлювалася за проведення церковних обрядів українською мовою, а відтак позиції УАПЦ посилювались.

Окупанти, розуміючи важливу суспільну роль церковної організації, прагнули використати міжконфесійні протиріччя для нарощування антисемітської пропаганди. Церковними ієрархами автокефального та автономістського напрямку в діловій переписці, церковній документації постійно використовувалися висловлювання: «жидо-більшовицька влада», «поганська жидо-більшовицька влада», «іудо-комуністична влада». У річницю початку війни єпископат УАПЦ направив А. Гітлеру звернення, у якому зазначалося: «У цей день звертаємось до Всевишнього з гарячими молитвами та просимо Його, щоб він дав Вам сил і здоров'я успішно закінчити розпочате Вами велике Діло: оборони честі Німецького народу та звільнення людства від безбожницько-жидівсько-комуністичного поневолення» [15, 74, 81, 110, 124]. Митрополит Сергій звинувачувався у співробітництві з «жидо-більшовиками» [16, 97]. Проте, незважаючи на значні протиріччя між церквою і радянською владою, існування непростого досвіду іудео-християнського діалогу, німецьким окупантам не вдалося використати обидві православні організації, що діяли в Україні, для ідеологічного обґрунтування політики Голокосту. Міжконфесійне протистояння не стало причиною безпосередньої участі православних священників у геноциді євреїв. Щодо вірнопідданих звернень православних ієрархів, то такі чи подібні їм за змістом документи підписували всі великі легалізовані за окупації конфесії. Це стало засобом демонстрації офіційної лояльності до нового режиму, але не означало поділу проголошених ним ідей, а тим більше ідеологічного обґрунтування вчинених нацистами злочинів.

Слід враховувати, що необхідність використання антисемітської риторики як у діловій переписці, так і виступах священників диктувалася суворою дійсністю, спричиненою прагненням пристосуватися до умов окупації. Цей лексикон стає

обов'язковим елементом при виконанні прямих службових обов'язків осіб, що працювали в окупаційних органах влади тощо.

Певне місце в поширенні ідей «юдео-більшовизму» належало пропагандистам ОУН, які діяли в цей період в усіх окупованих регіонах УРСР і до листопада – грудня 1941 р. співпрацювали з нацистською окупаційною владою. Відповідні пропагандистські матеріали, видані влітку – восени 1941 р., фактично повторювали ідеологічні кліше, створені відповідними відомствами Третього райху. Так, у листівці «Для пам'яті майбутнім поколінням» зазначалось: «Проклятий ворог – жидо-комуністи, відступаючи, жорстоко розправились з населенням, багатьох розстріляли, а українці, які знаходились в тюрмах, були жорстоко замучені» [17, 18 – 19, 32].

Разом із тим позиція керівництва ОУН у «єврейському питанні» не є такою однозначною і змінювалась у часових межах. Весною 1941 р. у постанові II Великого збору ОУН зазначалося, що «організація українських націоналістів бореться проти жидів як опори більшовицького режиму, усвідомлюючи, що Москва – це головний ворог». Репресії окупантів щодо українців, поразки Вермахту на фронтах війни стали причиною поступової зміни ставлення українських націоналістів до «єврейського питання». У серпні 1943 р., згідно з рішенням III Надзвичайного збору ОУН, євреї визнавались як національні меншини [8, 87 – 88]. Проте на цей період євреї в Україні були знищені.

Отже, з окупацією території УРСР нацистське керівництво на виконання завдань політики Голокосту розробило адаптовану до місцевих умов модель ідеологічної обробки цивільного українського населення, яка отримала назву «юдео-більшовизму». Будь-яка антирадянська й антибільшовицька риторика, яка застосовувалася в пропаганді окупаційної адміністрації, спрямовувалася проти євреїв, адже вони виступали в якості образу й живого втілення усунутого від влади попереднього політичного режиму. Окупаційна адміністрація намагалася показати, що євреї та ідеологічні противники Третього райху є єдиними жертвами режиму. Для пропаганди названих ідей використано пресу, радіо, кіно, різноманітну друковану продукцію. У структурі місцевих органів влади створено відділи пропаганди, на які покладалось завдання протидіяти «юдео-більшовизму».

Найпоширенішим засобом впливу на суспільну свідомість була преса, яка створювалась у перші дні та тижні встановлення «нового порядку» і відповідала адміністративній структурі окупаційних органів влади. У райхскомісаріаті «Україна» газети видавались у центрах гебітскомісаріатів. Передплата на пресу була примусовою. Особи, «що не здадуть передплати до цього числа, залишаться на листопад місяць без газети, а список старост цих сіл буде переданий до Райуправи та Гебітскомісара» [18].

Змістовний комплекс матеріалів, що використовувалися для наповнення теорії «юдео-більшовизму», стосувався не лише подій ХХ ст. Нацистські пропагандисти враховували особливості історичного розвитку України і прагнули довести наявність постійного антагонізму між українським та єврейським етносами. При цьому українці виступали в якості носіїв рис «арійської раси». Для створення відповідної ідеологічної

моделі обґрунтування геноциду євреїв використовувався цілісний комплекс матеріалів, відправною точкою яких виступали події давньоруської історії.

З цього приводу в одній із публікацій зазначалось: «Уважне вивчення минулого своєї Батьківщини дає кожній культурній людині можливість, усвідомлюючи історичний досвід попередніх поколінь, добре орієнтуватися у складному перебігу сучасних подій і досить чітко, уявляючи собі перспективи майбутнього, скеровувати свою діяльність у напрямку найбільшої користі для свого народу» [19]. Отже, поєднання минулого й сучасності, детерміноване конкретними завданнями політичного характеру, поставало основою ідеологічної конструкції теорії «юдео-більшовизму».

Центральне місце у схемі української історії, пропагованої в окупаційній пресі, належало факту утворення Київської держави та обґрунтування її історичної місії у захисті Європи. При цьому наводились паралелі з історією ХХ ст.: «Напад гунів, татар був щиро відвертий і ніс із собою зовнішню руйнацію і зовнішнє підкорення. Азіатсько-семітський большевизм, навпаки, приходить в Європу, і, зокрема, в нашу Україну, як отруйне повітря: він проникає в глибини національного організму до самого мозку кісток і розкладає його смертельною хворобою. ...Германські народи спільно з римлянами півтори тисячі років тому врятували європейську цивілізацію від навали тюрко-монгольських орд гунів. Тепер великонімецька нація виконує велику святу історичну місію не лише перед Європою, а й перед усім світом. ...Перша країна, яку визволив цей похід з-під гніту семітсько-азіатського большевизму, – це наша Україна, яку семіто-большевики намагалися перетворити на передовий форпост большевизму, але не спромоглися цього зробити» [20]. Таким чином, Україна – передовий форпост Європи – майже загинула під владою «юдео-більшовизму» і була «звільнена» в 1941 р. У такий спосіб поєднувалась історія і сучасність та обґрунтовувалися не лише загарбницькі плани нацистів, а й знищення євреїв, яке вже здійснювалось у багатьох регіонах УРСР.

Однією з ідейних домінант історичних публікацій окупаційної преси стало обґрунтування впливу варягів на формування політичних інститутів Київської Русі: «Десь у ІХ ст. на теренах Східної Європи з'явилися також загони варягів – рицарів. Ватажки цих загонів часто ставали князями, а самі варяги асимілювалися з місцевим населенням, приймали нашу мову, звичаї і віру. Одним із таких ватажків був Олег. Олег, ставши київським князем, цілком віддався будівництву київської держави, використовуючи при цьому досвід свій і місцевий український», «Київська держава, або як її називали, Київська Русь, виникла в ІХ ст. н. е. Склалася вона із слов'янських племен, що населяли територію сучасної України і від яких пішли українці» [21; 22]. В іншій публікації доводилось, що «у VIII ст. почалося норманське творення держави зі столицею в Києві. Ця нормансько-українська держава (нормани змішалися з українцями і прийняли їхню мову) тривала до половини XIII ст.» [23]. Таким чином, варяги виступають як етнос, який своєю державотворчою енергією зумів створити політичну організацію в східнослов'янському суспільстві. Після виконання покладеної історичної місії варяги розчинились у місцевому оточенні. Очевидно, цим пояснюється зміст інструкції «Політика і правління людьми на Україні», у якій було

сказано: «Північна німецька кров століттями просочувалась у цей народ, починаючи з бастарків і скіфів, ...потім сармати, варяги і готи... Внаслідок цього багато українців стали зовнішньо схожими на німців, більше того, вони успадкували від німців багато якостей, характерних для німців» [6, 198]. Така інтерпретація центральної події давньоруської історії мала місце в перші місяці окупаційного режиму й найбільш чітко відображена в публікаціях київської газети «Українське слово». Після розстрілу майже всього складу редакції та створення нового видання, яке отримало назву «Нове українське слово», погляд на цю історичну концепцію був переглянутий. Українці з цього моменту розглядаються як етнос, сформований із залишків готів та змішаний з іншими східними народами. Єдиними творцями Київської держави виступають варяги. Національний державний герб українського народу оголошується німецьким родовим і дружинним знаком. Після того, як варяги асимілювались місцевим населенням, Київська держава загинула.

Нацистська пропаганда гіперболізувала вплив германських племен на давньоруську народність, вказуючи на той факт, що «українці» запозичили в германців знаряддя праці, техніку їхнього виготовлення, керамічні вироби тощо. У деяких публікаціях стверджувалося про вплив німецької культури і в часи великокняжої доби. Висвітлюючи окремі аспекти господарського життя Київської Русі, пропаганда доводила, що її торгівля розвивалася насамперед із Німеччиною та через її посередництво із Західною Європою.

Таким чином, нейтральна з політичної точки зору тема взаємовідносин двох народів зводилась до того, що з давніх часів «німецький народ» сприяв відсталім «українським племенам». Все це мало викликати в українців почуття вдячності німецькій цивілізації, яка несла в Україну «свободу».

Центральне місце в окупаційній пропаганді належало антисемітизму. Практично всі матеріали об'єднувались цією темою: «від стародавніх часів аж до останньої царської війни був жид, поруч із москалем і ляхом, головним гнобителем усього народу українського, а в першу чергу українського селянства. Доказом цього є жидівські погроми ще за перших князів київської української держави» [24]. Таким чином, події в Києві у 1113 р. трактувалися як міжетнічний конфлікт між українцями та євреями. При цьому ворогами українців проголошувались і росіяни. Характерно, що факт зруйнування князем А. Боголюбським Києва використовувався для наступного узагальнення: «Отже, ще за стародавніх часів, ще на світанку історії обох народів почалася запекла боротьба між двома народами. І тепер, коли ми дивимося на зруйноване серце Києва – Хрещатик, у нас настає спогад про руїни, заподіяні Боголюбським у XII ст. Безперервний ланцюг, початок якого від Боголюбського, тягнеться аж до Червоної Москви» [25].

Характерною рисою тогочасних публікацій краєзнавчої та історичної тематики є обов'язкові часові асоціації та порівняння. Так, розповідаючи про заснування м. Переяслав, автор однієї зі статей характеризує Переяславську Раду 1654 р. і переходить до історії ХХ ст.: «Яготинський жидок Колчинський, що фігурував під різними псевдонімами і очолював «чека», був повним і безконтрольним володарем життя і добробуту міста й повіту» [26].

В україноцентричному ключі трактувалася й церковна історія України. Церква визнавалася консолідуючою силою, що об'єднала у свій час український народ на боротьбу із зовнішнім ворогом, а її доля як така, що взаємопов'язана з долею народу та державності. Храми й монастирі часів Київській Русі були осередками релігійного, культурно-освітнього і в певній мірі політичного життя. У багатьох статтях наголошувалось на тому, що українська православна церква була підконтрольна Москві, а в часи радянської влади «поневірялась в руках жидів, будучи пристосована для складу різних матеріалів та тари» [27]. Відповідна тематика використовувалася й напередодні визволення України: «Жидівські посіпаки умиваються святою дніпровською водою. ...Вони знову несуть нам колгоспне ярмо, знову хочуть глузувати над християнською вірою» [28].

Нацисти ототожнювали царський режим та його політику щодо України з аналогічними заходами більшовиків. При цьому відзначалось, що майже всі краще оплачувані посади в радянських національних республіках належали росіянам та євреям, а тому «зростання і зміцнення совєтської верхівки відбувається проти поневоленних націй СРСР». Антиукраїнські заходи царського уряду асоціювались із політикою більшовиків, а через них – з євреями: «Народ, який пам'ятає неодноразову криваву боротьбу зі своїми гнобителями і страшні поразки – війни козацької гетьманської України з царською Москвою 1659 р., 1668 р., 1709 р. та визвольні змагання 1917 – 1919 рр. (боротьба з жидо-більшовицькою навалою), – такий народ не міг по-справжньому не оцінити довгожданого визволення, що його принесли на своїх сталевих багнетях непереможні німецькі полки влітку незабутнього 1941 р.» [29].

Особливе місце в пропаганді належало «героїці» національної історії. Аналіз періодичної преси окупаційного періоду дозволяє виділити характерні підходи, які використовувались для пояснення подій середини XVII ст. та їхнє застосування в ідеологічній обробці українського населення. У цьому блоці публікацій ворогами українців оголошувалися поляки, росіяни та євреї. Особливості історичних подій в Україні в середині XVII ст. використовувались для обґрунтування Голокосту. Нацисти намагалися використати україно-єврейські суперечності, які найбільш яскраво проявлялися в періоди військових і політичних катаклізмів і дійсно мали місце в 1648 – 1654 рр. Звинувачуючи євреїв у намаганні прищепити «людиноненависницьку ідеологію жидівства всесвіту» та в інших «злочинах проти українців», окупаційна преса використовувала й приклади історичних конфліктів між українським та єврейським населенням: «Чаша народного горя переповнилася вщерть, і поневолений жидами нарід повстав під проводом гетьмана Богдана Хмельницького проти своїх гнобителів. [...] Та недовгою була ця перемога. Українське селянство та козацтво знову опинилось в неволі, знову польські пани та жиди панували над пригніченим народом, поки знову не вибухнуло нове повстання – Гайдамаччина. Ще з більшою жорстокістю помстилися гайдамаки над жидами і ляхами» [30; 31].

Теза про гноблення євреями українців використовується і для інших викладів історичних віх: «Вибухи народного гніву за часів Хмельницького і Гонти, люта розправа над жидами за всі ті кривди, що її зазнавав український нарід від своїх гнобителів,

нічого не навчили жидів. Жидівство в XIX ст. так само пригноблювало та визискувало український люд, як і в XVII та XVIII ст.» [32].

Отже, аналіз періодичної преси окупаційного періоду та практичних заходів в ідеологічній обробці населення УРСР дозволяє констатувати: окупанти розпалювали міжнаціональну ворожнечу, апелюючи до героїчних і трагічних сторінок вітчизняної історії, головними ворогами українців проголошували поляків, росіян та євреїв. Використовуючи трагічні події української історії як привід для «расового» антагонізму, гітлерівські пропагандисти ототожнювали політику більшовиків із відповідними заходами російського царизму. Події XVII ст. стали «перехідним» етапом, який привів Україну спочатку під російський, а потім і єврейський контроль. Окупанти використовували різноманітний матеріал для побудови міфологем, здатних, на їхній погляд, вплинути на свідомість населення. При цьому використовувались події, що дійсно мали місце в Україні в період 1917 – 1941 рр. Правда інформація про злочини сталінського режиму трансформувалася у провідну тезу «юдео-більшовизму», а євреї виступали в образі неперсоніфікованого колективного «абсолютного зла».

Аналіз змісту україномовної преси дозволяє стверджувати, що її потенціал спрямований на суспільний загал і на його окремі групи: селян, робітників та інтелігенцію. Типові теми окупаційної преси стосувалися: а) загальнополітичного спрямування; б) злочинів більшовицького та сталінського режимів проти українського народу; в) заходів радянського керівництва 1941 – 1943 рр.

Залежно від того, на яку категорію населення спрямовувалась нацистська пропаганда, можна визначити тематичні напрями, які стосувались особливостей побуту, культури тощо. Для українських селян публікувались статті про голодомор 1932 – 1933 рр. і колективізацію сільського господарства. Євреї обвинувачувались в організації голодомору, в результаті якого загинули мільйони українців.

До статей загальнополітичного спрямування необхідно зарахувати матеріали, що характеризували особливості політичного режиму в СРСР та вихваляли «звільнення» німцями українського населення з-під влади більшовизму. Характерним у цьому відношенні є зміст статей, вміщених під різними назвами і гаслами в усіх без винятку газетах генеральних округів РКУ: «Німецькі бійці принесли нам волю, прийшли до нас, як наші приятелі». Далі автор стверджує: «Але сором тим, хто ще й далі перебуває під советсько-жидо-масонським навіянням, прикриваючись «справедливістю», «пацифізмом» та лицемірним гаслом «Досить крові». Скажіть, де були ці великі гасла, панове шабес-гої, коли з нас знущалася жидівська згряя чека-ГПУ, НКВД тощо. Чому ви, жидівські підлизи, мовчали тоді? Може, через те, що у вас «жінка й діти»? Сором і ганьба вам подвійна, зрадники білої раси» [33]. Проголошувалось, що Й. Сталін, оточений єврейським середовищем, слухняно виконує його волю. При цьому головною особою, яка мала величезний вплив на вождя, називається Л. Каганович – фігура відома і трагічна для України [34]. Окреме місце в публікаціях загальнополітичного спрямування займала тематика створення військового союзу між СРСР, США та Великобританією в їхній боротьбі з Третім райхом. Експлуатується теза про «єврейську світову змову» та СРСР як виконавця їхньої волі [35].

Обов'язковими були екскурси в історію революції 1917 р. та громадянської війни. Однією з пропагандистських тез стало твердження про те, що командування Червоною армією перебувало в руках євреїв: «З 1935 р. з'являється все більше жидів у списку вищих комісарів совєтської армії, у той же час військовий комісаріат перебуває в руках жида Мехліса» [36].

З особливою старанністю окупаційною пресою готувалися матеріали, які стосувалися можливого повернення радянської влади. Були опубліковані матеріали про події в Харкові в 1942 р., коли місто на короткий час було визволене Червоною армією. При цьому називались факти переслідування радянськими спецслужбами громадян, які перебували в окупації. У черговий раз повторювалася теза про загрозу від євреїв, яким належало керівництво в НКВС та інших каральних структурах [37]. Населення переконували, що з поверненням радянської влади розпочнуться репресії.

Значне місце в окупаційній пропаганді займала тематика більшовицьких злочинів проти українського народу. У цих матеріалах реальні злочини більшовизму й сталінізму були поєднані з примітивною дезінформацією. У пресі з'являються матеріали, у яких події не такого віддаленого в часі минулого поставали в якості обвинувачення не стільки проти творців комуністичної ідеології, скільки проти євреїв. Аналізуючи статистичні дані, автор статті запитує: «Де поділися ці живі люди? Це мільйони селян-українців, замордованих голодом у 1931 – 1934 рр., коли з наказу людоджера Сталіна по всій Україні був штучно організований голод, коли з голоду вимирали цілі села, коли всі люди ходили опухлі з голоду, коли по багатьох селах були випадки людодства. Це сотні тисяч закатованих в енкаведистських катівнях у 1936 – 1938 рр. кращих людей з української інтелігенції – вчителів, вчених, інженерів, агрономів і ін.» [38]. В іншому блоці статей доводилось, що при проведенні колективізації переважали не економічні, а політичні чинники і вказувалось на ту обставину, що радянська влада мала всі підстави вбачати у селянській верхівці головну перешкоду для виконання своїх планів, адже селянин є власником. Українське населення було широко ознайомлене й з іншими злочинами сталінського режиму. Зокрема, преса повідомила про виявлення місць масових розстрілів населення УРСР, польських офіцерів тощо. У ці місця були направлені делегації українських селян, щоб вони пересвідчилися у реальності повідомлень [39]. При цьому стверджувалось, що тут знаходяться виключно українці і саме євреї є виконавцями цих жорстоких акцій.

Чи можна говорити про ефективність пропаганди окупаційної преси України? Звісно, для остаточної об'єктивної відповіді необхідно провести комплексне дослідження. Проте вже й нині на основі тематичного і типологічного аналізу публікацій можна стверджувати, що місцеве населення було дезорієнтоване і зазнало глибокого психологічного шоку, посиленого проведеними акціями знищення єврейського населення. Проти українців проводилися вибіркові, однак не менш жорстокі репресії. Водночас у перші місяці окупації відчутних ударів зазнав радянський рух Опору. Втрачений час і наслідки нацистської політики вдалося компенсувати лише у другій половині 1942 – на початку 1943 рр., коли мирне населення остаточно пересвідчилося в суті окупаційного режиму і зробило свій вибір на користь радянського ладу.

Радянська контрпропаганда на початку війни прогнала ідеологічну боротьбу проти відповідних відомств Третього райху. Російський дослідник М. Ковальов зазначає, що перші місяці війни розкрили значні недоліки радянської пропаганди: її абстрактність та неоперативність. Партизани і підпільники не мали досвіду практичної роботи, а передвоєнні напрацювання і штампи виявилися не тільки непотрібними, а й завдали помітної шкоди в процесі організації пропагандистської діяльності [40, 284]. Радянське керівництво не дискутувало з приводу «єврейського характеру» політичного ладу СРСР. Відсутність дискусії була спричинена тим, що нацистські пропагандисти використали у своїй практичній діяльності справжні, а не вигадані злочини режиму; латентним державним антисемітизмом, що проводився сталінським керівництвом і відкрито проявився після закінчення війни.

Аналіз змісту публікацій окупаційної преси РКУ виділяє її чітку антирадянську та антисемітську спрямованість, а також наявність кількох типів пропагандистських матеріалів. Частина з них використовувалась із суто тактичних міркувань, спрямовувалася на розпалювання міжнаціональної ворожнечі та організацію участі місцевого населення у виявленні євреїв, які переховувались від каральних структур окупаційної влади. Інша частина статей антисемітського спрямування мала більш віддалене, стратегічне завдання, що полягало в дискредитації радянського керівництва як бездумного та злочинного виконавця волі «світового єврейства». За допомогою антисемітської ідеології нацистська окупаційна влада намагалася залучити частину українського населення до співпраці або принаймні нейтралізувати його. Нацистські пропагандисти не використовували фактів місцевого значення. Матеріали не мали конкретного характеру й містили образи абстрактних форм «єврейських злочинів», вчинених проти українців. Лише матеріали побутового та культурно-освітнього характеру будувались на місцевому матеріалі. Відсутність матеріалів місцевого значення свідчить про централізоване забезпечення редакцій газет підготовленими заздалегідь друкованими пропагандистськими матеріалами.

Спираючись на морально-психологічні й світоглядні стереотипи маргіналізованої частини українського суспільства, нацистська пропаганда експлуатувала найгірші риси і почуття, спрямовуючи їх на підтримку жахливого терору. Окупанти зуміли використати для поширення своїх людиноненависницьких ідей україномовну пресу – фактично єдине джерело друкованої інформації для мешканців окупованих територій.

Джерела та література:

1. Долгорученко К. *Нацистська антисемітська пропаганда на території «генерального округу Дніпропетровськ»: історіографічний огляд* / К. Долгорученко // *Історія та географія: Збірник наукових праць*. – X., 2013. – Випуск 47. – С. 193 – 200.
2. *Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВОУ)*. – Ф.КМФ-8. – Оп. 1. – Спр. 12.

3. *Гефтер М.Я. Эхо Холокоста и русский еврейский вопрос / М.Я. Гефтер. – М.: НПЦ «Холокост», 1995. – 295 с.*
4. *Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ). – Ф. 166. – Оп. 3. – Спр. 146.*
5. *Оголошення бургомистра м. Біла Церква // Дзвін. – 1941. – 18 жовтня.*
6. *ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 1063.*
7. *ЦДАГОУ. – Ф. 57. – Оп. 4. – Спр. 112.*
8. *Левитас Ф. Холокост на Украине (по материалам украинских архивов) / Ф. Левитас // Проблемы Холокоста: научный журнал. – Вып. 1. – Запорожье: Премьер, 2002. – С. 71 – 90.*
9. *ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 70. – Спр. 108.*
10. *Державний архів Київської області (далі – ДАКО). – Ф.Р-2356. – Оп. 3. – Спр. 6.*
11. *ДАКО. – Ф. Р-2003. – Оп. 1. – Спр. 9.*
12. *Банчик Н. Холокост европейских евреев в свете исследований геноцида (HOLOCAUST AND GENOCIDE STUDIES) / Н.Банчик // Катастрофа европейского еврейства під час другої світової війни. Рефлексії на межі століть. Збірник наукових праць. Матеріали конференції 29–31 серпня 1999 р. – К., 2000. – С. 18–24.*
13. *Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ). – Ф. 5. – Спр. 56588.*
14. *ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 688.*
15. *ДАКО. – Ф. Р-2412. – Оп.2. – Спр. 199.*
16. *ГДА СБУ. – Ф. 6. – Спр. 73824-ФП.*
17. *ЦДАГОУ. – Ф. 166. – Оп. 3. – Спр. 151.*
18. *Оголошення Переяславської районної управи // Переяславські вісті. – 1942. – 31 жовтня.*
19. *Баран-Бутович С. Видатна пам'ятка дружби двох народів // Українське Полісся. – 1942. – 12 квітня.*
20. *Баран-Бутович С. На світанку історії наших предків – сіверян і м. Чернігова // Українське Полісся. – 1942. – 14, 16, 18, 21 січня.*
21. *Яковенко Д. З історії українсько-німецьких відносин // Українське слово. – 1941. – 12 листопада.*
22. *Горовий О. Володимир Великий // Українське слово. – 1941. – 26 листопада.*
23. *Яковенко Д. Історичний розвиток України // Українське слово. – 1941. – 6 грудня.*
24. *Україна в жидівських лабетах // Українське життя. – 1941. – 13 листопада.*
25. *Яковенко Д. Від Андрія Боголюбського до Червоної Москви // Українське слово. – 1941. – 9 листопада.*
26. *Переяслав // Останні вісті. – 1941. – 8 грудня.*
27. *Церковне питання на Україні // Звільнена Україна. – 1941. – 22 жовтня.*
28. *Наш обов'язок // Дзвін волі. – 1943. – 16 грудня.*
29. *Опора сталінського режиму // Переяславські вісті. – 1943. – 15 вересня.*
30. *Навчання та виховання дітей на нових основах // Переяславські вісті. – 1942. – 21 жовтня.*

31. Макарович П. Жиди в українських народних думках та історичних піснях // Нове українське слово. – 1942. – 24 лютого.
32. Макарович П. Жидівство в освітленні української пісні XIX віку // Нове українське слово. – 1942. – 26 лютого.
33. Колоніус Д. Велика боротьба // Дзвін. – 1941. – 18 жовтня.
34. Таємниці кремлівського двору // Дзвін. – 1941. – 12 листопада.
35. Англійські жиди підтримують фінансово Советський Союз // Дзвін волі. – 1942. – 11 вересня.
36. Проникнення жидів в советську армію // Переяславські вісті. – 1942. – 23 травня.
37. Непросвітні дурні // Іванківські вісті. – 1943. – 29 червня.
38. Де зникло 10 мільйонів українців? // Дзвін. – 1941. – 24 жовтня.
39. Кошмарний большевицько-жидівський злочин. – Масове вбивство 10000 українців // Іванківські вісті. – 1943. – 28 січня.
40. Ковалев Б.Н. Нацистская оккупация и коллаборационизм в России, 1941 – 1944 / Б.Н. Ковалев. – М.: Транзиткнига, 483 [13] с.: 48 ил.

© **Алексей ГОНЧАРЕНКО**

«ИУДЕО-БОЛЬШЕВИЗМ» КАК МОДЕЛЬ ИДЕОЛОГИЧЕСКОЙ ОБРАБОТКИ МЕСТНОГО НАСЕЛЕНИЯ РЕЙХСКОМИССАРИАТА «УКРАИНА» (1941 – 1944 гг.)

Произведен анализ пропаганды «иудео-большевизма» как основы идеологической концепции гитлеровской оккупационной пропаганды, направленной на местное население райхскомиссариата «Украина». В результате проведенного анализа установлено, что публикации оккупационной прессы РКУ имели четкую антисоветскую и антиеврейскую направленность. Советская власть отождествлялась с евреями как ее главной социально-политической опорой.

Ключевые слова: антисемитизм, евреи, оккупация, райхскомиссариат «Украина», пресса, Холокост.

© **Oleksij GONCHARENKO**

“JUDEO-BOLSHEVISM” AS MODEL OF INDOCTRINAL LOCAL POPULATION REICHSKOMMISSARIAT “UKRAINE” (1941 – 1944)

Author of publication analyzing the propaganda “Judeo-Bolshevism” as the basis of ideological concepts Nazi propaganda occupation population, which was aimed at local people Reichskommissariat “Ukraine”. The analysis found that the publication of the occupation media CGS had a clear anti-Soviet and anti-Semitic orientation, as well as several types of

propaganda. Some of them were used for purely tactical reasons, directing the incitement of international enmity and organizing the participation of local people in identifying Jews who hid from punitive structures of occupying power. The rest of the anti-Semitic articles orientation was more distant, strategic objectives, which was to discredit the Soviet leadership as reckless and criminal executors of "world Jewry". With anti-Semitic ideology, the Nazi occupation authorities tried to draw the part of the Ukrainian population to cooperate, or at least neutralize it. Nazi propagandists did not use evidence of local importance. Materials did not have specific character, and contained images of abstract forms of "Jewish crimes" committed against Ukrainian. Only materials everyday, cultural and educational character built in local materials. Lack of material of local significance, evidence of providing central newspapers, prepared beforehand printed promotional materials.

Based on the moral and psychological and ideological stereotypes of marginalized group Ukrainian society Nazi propaganda exploited the worst traits and feelings, directing them to support the awful terror. The occupants were able to use to communicate their ideas misanthropic a Ukrainian media – actually as the only source of printed information for residents of the occupied territories.

Key words: *anti-Semitism, Jews, occupation, Reichskommissariat "Ukraine", media, Holocaust.*